

Megjegyzések a finnugor alapnyelv szóvégi magánhangzóinak történetéhez

1. Ismeretes, hogy a PFU-ra leginkább magánhangzóra végződő kétszótagú tömorfémákat rekonstruálnak (CompGr. 205; KÁLMÁN: NyK. 60: 409). A PFU második szótagi vokálisok kutatását mindeddig meglehetősen elhanyagolták (vö. WICKMAN: MSFOu. 125: 671). A finnugor nyelvészeti kézikönyvek is mostohán bánnak a második szótag magánhangzóival. STEINITZ a FgrVok.-ban nem is foglalkozik velük. A CompGr.-ban pl. 38 : 6, a Vok-Perm.-ben 208 : 9, a BUNyt.-ban 4 : 0,5 az első ill. második szótagról írt lapok aránya.

Ennek több oka van. Egyrészt a szóvégi magánhangzók a legtöbb finnugor nyelvben megváltoztak vagy leoptak, tehát a mai nyelvéllapotból nem, vagy csak nehezen következtethetünk az alapnyelvre. A finnugor nyelvek nyelvemlékei is későbbiek, főképp a véghangzóképás utáni időből valók, s a szóvégi vokalizmus vizsgálatára kevés támpontot nyújtanak. Másrészt a második szótag magánhangzóira eleve kevesebb figyelmet fordítottak. Elfogadott vélemény ugyanis, hogy az alapnyelvben érvényes volt a hangrend törvénye, amely szerint az első szótag vokalizmusa bizonyos fokig meghatározta a másodikét. STEINITZ pl. ezt írja: „Der Vokalismus der nichtersten Silben ist z. T. sehr stark eingeschränkt. Ausserdem wurde die Qualität der nichtersten Vokale im Fiugr. bei der herrschenden Vokalharmonie wesentlich durch die Qualität des ersten Vokals bestimmt. Die Hauptaufgabe bei der Erforschung des fiugr. Vokalismus ist daher die Erforschung des Vokalismus der ersten Silbe. Im Folgenden behandle ich ausschliesslich den Vokalismus der ersten Silbe, ohne dies immer zu erwähnen“ (FgrVok. 2. Aufl. 3). E. ITKONEN szerint a hangrend keletkezését jobban lehet magyarázni az első és második szótag magánhangzóinak kombinálódási szabályaival, mint progresszív hasonulással. Az utóbbiról a toldalékok illeszkedésekor beszélhetünk (Tietolipas 20: 64).

Kétségtelen, hogy a második szótagi magánhangzórendszer kérdését nem helyes az első szótagi függvényeként kezelni, már csak azért sem, mert a második szótag magánhangzói maguk is visszahatottak az első szótagiakra, s azután a tövégnek az agglutináló finnugor nyelvekben a toldalékok kialakításában is nagy szerepe van.

Mai tudásunk szerint a PFU-ban a tömorfémák, és bizonyára a magán-

hangzót tartalmazó toldalékok, rövid vokálisra végződtek: *a*-ra, *ä*-re, ill. *e*-re (E. ITKONEN i. m. 63; BUNyt. 51). COLLINDER *-e*-vel is számol (CompGr. 187), DÉCSY viszont csak *-a*-val és *-ä*-vel, amelyeket ugyanazon fonéma allofónjainak tart (UJb. 41: 60). Az *-e* egyaránt állhatott első szótagi magas vagy mély magánhangzóval, az *-a* azonban csak mély magánhangzóval vagy *i*-vel, az *-ä* pedig magas magánhangzóval (E. ITKONEN i. m. 65). A véghangzók a finnben és a lappban — ha sokszor megváltozott alakban is —, de rendszerint megmaradtak, a többi finnugor nyelvben azonban különböző időben és mértékben lekoptak. A lekopás a hangszín, a hangtani helyzet és ritmikai okok függvénye volt (KÁLMÁN: NyK. 60: 409—413, irodalommal).

2. A PFU végvokálisoknak a finnugor nyelvekben történt változásáról és lekopásáról szólva a kutatók kevés figyelmet szenteltek a funkció kérdésének. Mint már az 1965. évi budapesti Országos Tudományos Diákköri Konferencián *A permi véghangzók történetéhez* c. előadásban¹ rámutattam, a PFU szóvégi vokálisainak lekopását (és változását) az is elősegítette, hogy funkcionális értékük csekély volt. Azaz nagy volt a redundanciájuk, alacsony a hírértékük.

A PFU-ban ugyanis szóvégen csak az *a*, *ä* és *e* magánhangzó lehetett, s ezeknek az előfordulását még a hangrend is megszorította, első szótagi mély magánhangzó után csak *a* és *e*, magas után pedig rendszerint csak *ä* és *e* állt. Míg tehát az első szótagban a PFU-ra feltett mindegyik magánhangzó előfordulhatott, addig a második szótagban, ill. a szóvégen csak három, pontosabban két magánhangzó közül lehetett választani. Ez a kis kombinálódási lehetőség nyilván jelentések elkülönítésére is kevésbé volt felhasználható. Hasonló volt a helyzet több finnugor (és más) nyelvben is. Tudjuk, hogy az ősmagyar egy szakaszában szó végén csak felső nyelvallású rövid vokálisok állhattak, amelyek azután az ómagyarban lekoptak (Htört.² 18). A végmagánhangzók lekopása előtt az őspirmiben is volt egy olyan állapot, amikor szóvégén feltehetőleg csak *i* és *j* fordult elő (említett előadás; KORENCHY: NyK. 73: 159; A. MOLNÁR: NyK. 76:105; részben másképp LAKÓ, FgrÉrt. 2: 56).

Az egyes finnugor (és egyéb) nyelvekben a funkció más oldalról is segítette a végmagánhangzó lekopását. Előfordulhatott ugyanis, hogy a tövéghangzó és a toldalék egybeolvadt, vagy a lekopott toldalék szerepét a tövéghangzó vette át. Mindkét esetben a végmagánhangzó, mint funkcionális elem, elvonódott a tőtől, s az így létrejött mássalhangzós tövek analógiája szintén siettetta a csonka tőnek véghangzólekopással való elterjedését. Erre a tényre a magyarral kapcsolatban PAPP ISTVÁN mutatott rá (MNY. 59: 406—8) — pl. **szem̃j* 'Auge' + **s̃j̃* > **szem̃j̃i* > *szem-é* > *szem-ë* > *szem-e* 'sein Auge' —, de ugyanez feltehető minden más nyelvben, ahol a magyar lappangó teljes tőhöz hasonló tőtípus alakult ki, pl. permi **kar̃e* 'város' + **k̃.* > **kar̃e-k* > **kar-ek* > *kar-e* 'városba'

¹ Az előadás kézírata megtalálható a KLTE Nyelvtudományi Intézetében és a Konferencia szervező bizottságánál.

(a permi példákra más összefüggésben vö. *VokPerm.* 239). A szaporodó csonka tövek analógiája a végvokálist aztán ott is elvonhatta a tőtől, ahol a funkciót hordozó suffixum se be nem olvadt, se le nem kopott, pl. magy. **szem_y + *n_y > szeme-n > szem-en* 'auf Auge', permi **veri-n. > *veri-n > ver-in* 'erdőbe'. Az így létrejött csonka tövek megint csak tovább szilárdították a mássalhangzós tő realitását. A funkciót hordozó pusztá végmagánhangzó igen gyakori a magyarban (a korai ómagyarban is: *-a, -e, -i* képzők, *-é* birtokjel, lativus, Px3Sg, IndPraesVx3Sg det, IndPraetVx3Sg det, indet; vö. PAPP i. m. 406) és a permi nyelvekben (a késői őspermiben is: *-a, -i* képzők, *-a, -i* végű lativusok, accusativus, illativus, Px1Sg, IndPraesVx3Sg, IndPraetVx1Sg, ImpVx2Pl; vö. LAKÓ i. m. 40 kk.). A megelőző zártabb válás mellett többek között éppen ezzel magyarázhatjuk, hogy a PFU véghangzók lekopása e nyelvekben jutott a legmesszebbre, a magyarban és a zürjénben teljesen, a votjákban pedig szinte teljesen végbement. Természetesen az okok egymásba is kapcsolódnak, mert a fenti esetekben a tővéghangzó maga is a toldalék lekopása vagy beolvadása után került szővégre.

3. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy a szűkebben vett nyelvészet körét elhagyva a nyelvi változások okait illetőleg bizonytalan talajra jutunk, a PFU végmagánhangzók lekopásával kapcsolatban óvatos hipotézisként egy hangfiziológiai szempontot is felvetünk. Ismeretes, hogy a finnugor nyelvek általában nem kedvelik a mássalhangzó-torlódásokat, a végmagánhangzóknak így bizonyos ejtéskönnyítő szerepe is lehetett. Később a különböző nyelvekkel való aktívabb érintkezés, a társadalmi változások bizonyára bonyolultabb hangkapcsolatok képzésére is alkalmassá tették az artikulációs bázist, és olyan irányban hatottak rá, hogy a mássalhangzóknak, a mássalhangzó-kapcsolatoknak a beszédben való előfordulása az egyes finnugor nyelvekben gyakoribb lett, s a végmagánhangzó „ejtéskönnyítő” funkciója visszaszorult. Ez több finnugor nyelvben szintén előmozdíthatta a szóvégi magánhangzók lekopását. Hasonló tendenciával nem finnugor nyelvekben is számolhatunk.

4. Mivel a PFU-ra általában vokálisra végződő kétszótagú lexikális tömorfémákat rekonstruálnak, a szakirodalomhoz hasonlóan szinoním fogalmaként használtuk a szóvégi magánhangzó és a második szótagbeli magánhangzó terminusokat. Megjegyezzük azonban, hogy a toldalékolt szavak kettőnél több szótagúak is lehettek: a tőhöz még CV típusú toldalék járult. Számolhatunk C típusú toldalékokkal is, az ezeket felvett szavak mássalhangzóra végződtek (E. ITKONEN i. m. 68; BUNyt. 53).

Az egyes finnugor nyelvek külön történetében aztán — a szóvégi magánhangzó részleges vagy teljes lekopása ellenére — a tömorfémák hangtestének átlagos hossza nagyobb lett, s így a szóvégi magánhangzó és a második szótagi magánhangzó kategóriája egyre kevésbé esett egybe. A mai magyarban pl. — főleg a jövevényszavak bekerülése, a szóképzés és az összetétel kiterjedése folytán — három szótagú szavakból van a legtöbb (vö. A magyar nyelv

története. Szerk. BENKŐ LORÁND. 354—5). A *Кому—русский словарь* r-rel kezdődő szavaiban az átlagos szótagszám 3,03. A testesebb toldalékok kialakulása után a toldalékolt alakok terjedelme is megnőtt. Megjegyezzük azonban, hogy folyó szövegben a szavak rendszerint rövidebbek. Ennek több oka van. Egyrészt a finnugor nyelvek ősi, leggyakrabban használt lexikális tömorfémáiban a szóvégi magánhangzó sokszor lekopott, s hasonló sorsra jutott számos suffixum végvokálisa is. Másrészt előtérbe került az analitikus szerkesztés, elszaporodtak a viszonzyszavak. Ezer szavas folklór szöveg alapján KÁLMÁN BÉLA a vogulban 2,23, a magyarban 2,43 átlagos szótagszámot állapított meg (Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 6. 127). A WotjChr. és a SyrjChr. hasonló nagyságú szövegében 2,04-et, ill. 1,88-at kaptam eredményül. Az *Újszövetség* finn fordításában az átlagos szótagszám 2,4 (vö. Suomen kielen käsikirja I. painos, Toim. OSMO IKOLA 94).

A fentiekén kívül a szóvégi magánhangzók változásait azért is külön kell vizsgálni a második szótagiakétól, mert a szóvég minden nyelvben speciális helyzet, s külön problémákat is nyújt. Egyes hangfejlődési tendenciák csak a szóvégre hatnak, vagy különbözően hatnak a szóvégre mint a szó többi részére, a szóvég funkciót vehet fel, s az analógia hatására vagy funkcionális okokból megváltozhat. Több nyelv a szóvégen megjelenő magánhangzók számát korlátozza. A magyarban pl. — néhány indulatszót nem számítva — *o* és *ö* nem fordul elő a szó végén. Az északi vogul kilenc magánhangzója közül az első szótagnál hátrább általában csak négy magánhangzó használatos, kettő csakis az első szótagban fordul elő (ChrVog. 21).

A. MOLNÁR FERENC

Comments on the History of Word-Final Vowels in Proto-Finno-Ugric

In this paper the author first discusses the fact that the investigation of second-syllabic (word-final) vowels of PFU (Proto-Finno-Ugric) has considerably been neglected until recent times. Then he raises several new viewpoints. He writes in greater detail about the circumstance that the disappearance of the word-final vowels of PFU (and those of several Finno-Ugric and other languages) was also promoted by functional causes. As PFU only had *a*, *ä* and *e* at the word-end, these had little functional value, in other words, their redundancy was great. The spread of consonantal truncated stems was also hastened by the fact that the final vowel took up some function in many cases and was extracted from the stem. E.g.: Hung. **szem̃y* 'eye' + **s̃y* > **szem̃yi* > *szemé* > *szem-ë* > *szem-e* 'his/her eye'; Permian **kare* 'town' + **k.* > **kare-k* > **kar-ek* > *kar-e* 'into the town'. The author also ventures to make the assumption that PFU word-final vowels had a certain phonetic, anaptyctic role, too, which was pressed back as a result of later development in Finno-Ugric languages;

this may also have been a cause of the disappearance. Finally, the paper makes some assumptions about word-length of rootmorphemes in PFU and in individual Finno-Ugric languages. As a result of the growth of the word-stock, in individual Finno-Ugric languages today the average word-length of rootmorphemes is greater than in PFU, where the endings were attached to disyllabic root-morphemes. At the same time, in continuous texts in contemporary Finno-Ugric languages the average word-length is presumably smaller than in PFU.

F. A.-MOLNÁR

